E-ISSN-2584-2870 DOI: https://doi.org/10.65833/dbs.2026.023

देवभूमि-सौरभम्
Devabhūmisaurabham

Vol 2 Issue 2 July-Dec 2025 Devabhūmisaurabham International Journal of CSU Shri Raghunath Kirti Campus Devprayag Uttarakhand India

अद्वैतवेदान्ते ववर्तवादस्य निरूपणम्

Shrabani Bera
Research Scholar
Department of Vedanta
Central Sanskrit University
Shree Sadashiv Campus, Puri, Odisha
Mob No - 8967775495
Email Id -shrabanibera.me@gmail.com

सारांशः

भगवता शंकराचार्येण सृ ष्टप्र क्रया वषये ववर्तवादः स्वी क्रयते। शंकराचार्यमतानुसारं नामरूपात्मकं जगत् अ प ववर्तवादस्य आभासमात्रम्। ववर्तो नाम स्वस्वापरित्यागेन वस्त्वन्तर मथ्याप्रतीतिः ववर्तः। शंकरमतानुसारं ब्रह्मैव सत्, जगदिदं ब्रह्मणः ववर्तम्। वेदान्तपरिभाषायां व र्णतम् - “परिणामो नाम उपादानसमसत्ताककार्याप त्तः। ववर्तो नाम उपादान वषमसत्ताककार्याप त्तः”[1]। उपादानस्य समवस्तुनो यत् कार्यमुत्पद्यते स परिणामो इति नाम्ना परि चतः। अ प च उपादानस्य वषमसत्तात् यत् कार्यम् उत्पन्नं भवति तत् ववर्त मति नाम्ना परि चतम्। ववर्तवादिनः अनुसारं कारणं कदा प न परिवर्तितं भवति। कारणं कार्यरूपे प्रतिभाति। कारणस्य ववर्तं तु कार्यम्। मम शोधप्रबन्धे भगवता शंकराचार्यमतानुसारं कं नाम ववर्तम् तद् वषये आलोच्यते।

कूटशब्दाः

ववर्तः, वकारः, माया, जगत्, ब्रह्म, परिणामः

---

[1] वेदान्तपरिभाषा - पृ.५६

ववर्तवादः

कार्यकारणतत्त्वयोः उपरि निर्भरशीलं सृष्टितत्त्वम् इति। प्रत्येकं सृ ष्टतत्त्वं कार्यकारण सद्धान्तेन सह केन चत् प्रकारेण सम्बद्धयुक्तं भवति। परन्तु सृष्ट्यर्थः सर्वेषां कृते समानो नास्ति। अस्मिन् जगति सृ ष्टतत्त्वे केन चत् वकारः, केन चत् परिणामः, केन चत् आरम्भः, केन चत् ववर्तः इति स्वीकृतः। पाश्चात्यदर्शने लौ ककसृष्टेः सम्बन्धे ववर्तशब्दस्य प्रयोगो भवति, भारतीयदर्शने ववर्तशब्दस्य अ भव्यक्तिरूपेण प्रयोगो भवति। 'अ भव्य क्त' इति शब्दस्यार्थः अव्यक्तस्य प्रकटीकरणम् इत्यर्थः । भारतीयदर्शने कार्यकारणतत्त्वे प्रमुखाः सद्धान्ताः सन्ति। यथा - सांख्यस्य सत्कार्यवादः, न्यायस्य वैशे षकस्य च असत्कार्यवादः अथवा आरम्भववादः, चार्वाकस्य आकस्मिकवाद अथवा स्वभाववादश्च इति। अद्वैतवेदान्ते ववर्तवादः स्वी क्रयते। अद्वैतवेदान्ते उल्लि खतम् - "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीव ब्रह्मैव नापरः"[2] अर्थात् ब्रह्मैव सत् जगत् मथ्या, जीवो ब्रह्म च समान एव। ब्रह्म नित्यशुद्धचैतन्यम् एकमेव सत्यं वस्तु जगत् मथ्या अस्ति। जीवात्मा स्वरूपतः चैतन्यमात्रमेव अर्थात् जीवो ब्रह्मणः च अ भन्न मति। भगवता शंकराचार्येण सृ ष्टप्र क्रया वषये ववर्तवादः स्वी क्रयते। शंकराचार्यमतानुसारं नामरूपात्मकं जगत् अ प ववर्तवादस्य आभासमात्रम्। अस्य आभासस्य मूलकारणम प अध्यासः। ब्रह्मैव सत् जगत् मथ्या। अतो जीवाः अध्यासवशतः अस्मिन् ब्रह्म ण जगद्रूपं अपश्यन्। बस्तुतः कारणं एकम्, परन्तु भ्रमवशात् भन्नं भन्नं वर्तते। शंकरमतानुसारं ईश्वरेण जगदिदं सृष्ट मति। अस्मिन् जगति सृ ष्टः प्रलयश्चेति चक्रस्य मध्ये जीवः आबद्धो भवति। जगता सृष्टेः नूतनं तत्त्वं आ वर्भवति। अ प च प्रलयकाले सृ ष्टः वनष्टा भवति। ईश्वरो मायाप्रभावेण जगतोऽस्य सृ ष्टं करोति। ईश्वरस्य श क्तः एव माया। जगतोऽस्य आ वर्भाव ईश्वरात् अ प च प्रलयकाले तु ईश्वरस्य मध्ये अस्य लयं स्वी क्रयते। ईश्वरो अस्य जगतः पालनकर्ता संहारकर्ता च इति। शंकरमतानुसारं जगतोऽस्य सृ ष्टः पारमा र्थकसद्रूपेण न स्यात्, परन्तु व्यवहारिकं सत् इति। जगतोऽस्य सृ ष्टप्रसङ्गे साधारणतो

---

[2] ब्रह्मज्ञानावलीमाला, श्लो. २०

द्वि वधवादस्य प्रभावो श्यते। प्रथमः तु परिणामवादः। अ प च द्वितीयः तु ववर्तवादः। परिणामवादस्य वपरीतः शंकरस्य ववर्तवादः। साधारणतः चन्तयन्ति यत् कारणं तु परिवर्तितं भवति कार्ये। परन्तु परिवर्तनं न भवति, तत्तु कारणं यस्य प्रतीतिः भवति कार्ये। जगदिदं ब्रह्मणः ववर्तस्वरूपम्। वेदान्तसारग्रन्थे सदानन्दयोगीन्द्रेणोक्तम् -

“सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा वकारः।

अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा ववर्तः”॥[3]

ववर्तो नाम स्वस्वापरित्यागेन वस्त्वन्तर मथ्याप्रतीतिः ववर्तः। शंकरमतानुसारं ब्रह्मैव सत्, जगदिदं ब्रह्मणः ववर्तम्। उपनिषदि व र्णतम्-

“स यथोर्णाना भस्तन्तुनोच्चेरत्यथाग्नेः क्षुद्रा वस्फु लङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वा ण भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषद् सत्यस्य सत्य मति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्”[4]।

पञ्चदशीकारेण वद्यारण्यमुनिना उक्तम्-

“अवस्थान्तरभानं तु ववर्ते रज्जु सर्पवत्”[5]

एकवस्तुनः उपरि भन्नवस्तु प्रतीतिः ववर्तः। वेदान्तपरिभाषायां व र्णतं-

“परिणामो नाम उपादानसमसत्ताककार्याप त्तः। ववर्तो नाम उपादान वषमसत्ताककार्याप त्तः”[6]। उपादानस्य समवस्तुनो यत् कार्यमुत्पद्यते स परिणामो इति नाम्ना परि चतः। अ प च उपादानस्य वषमसत्तात् यत् कार्यम् उत्पन्नं भवति तत् ववर्त मति नाम्ना परि चतम्। ववर्तवादिनः अनुसारं कारणं कदा प न परिवर्तितं भवति। कारणं कार्यरूपे प्रतिभाति। कारणस्य

---

3 वेदान्तसारः,१३८

4 बृहदारण्यकोपनिषद्.२.१.२०

5 पञ्चदशी.१३.९

6 वेदान्तपरिभाषा. - पृ.५६

ववर्तं तु कार्यम्। ववर्तवादस्य अपरं नाम सत्कारणवादः। सद्धान्तलेशसंग्रहे अप्ययदी क्षतेन परिणामेन सह वकासस्य त्री ण लक्षणानि कृतवन्तः -

"वस्तुन तत् समसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणामः तदसमसत्ताको ववर्त इतिवा।

कारणलक्षणोऽन्यथाभावः परिणामः तद्विलक्षणो ववर्त इतिवा।

कारणा भन्नं कार्यं परिणामः तदभेदं वनैव तद्व्यतिरेकेन दुर्वाचं कार्यन ववर्तः इति ववर्तपरिणामयो र्ववेकः"॥[7]

आचार्येण प्रथमं लक्षणं कृतम् – "वस्तुन तत् समसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणामः, तदसमसत्ताको ववर्त इतिवा"[8]।

वस्तुनः समसत्तायुक्तान्यथाभावः तु परिणामः, समसत्तायुक्तशून्य अन्यथाभावः तु परिणामः इति नाम्ना परि चतः। अन्यथा इति शब्दस्यार्थं पूर्वरूपस्य वलक्षणम्। परिणामे वस्तुना सह अन्यथाभावसत्ता एकरूपं भवति। यथा – मृ त्तकायाः परिणामः तु घटः, अत्र उपादानं तु मृ त्तका, घटः उपादानस्य समसत्तायुक्तो भूत्वा मृ त्तकायां परिवर्तनो भवति। अतो घटः तु मृ त्तकायाः परिणामः। अपरदि श या सत्ता उपादानस्य सत्तायाः न समानभूता, परन्तु उपादानस्या प अवस्थितः स तु ववर्तः। रज्जौ सर्पो भ्रमः। रज्जोः ववर्तः तु सर्पः। अत्र रज्जुः उपादानं भवति। परन्तु रज्जुः सर्पः च परस्परं भन्ना सत्ता। उभयोः मध्ये वलक्षणसत्ता श्यते। अद्वैतवेदान्ते त्रि वधसत्ताः स्वी क्रयन्ते। यथा – व्यवहारिकं प्रातिभा सकं पारमा र्थकं चेति। अत्र व्यवहारिकः रज्जुः प्रातिभा सकसर्परूपे प्रतीयमानो भवति। रज्जोः ववर्तः तु सर्पः। अज्ञानस्य कारणात् रज्जुः सर्परूपे प्रतीतिः भवति। अतः अज्ञानस्य परिणामः तु सर्पः। स समानरूपे पारमा र्थकब्रह्म ण व्यवहारिकं जगत्प्रपञ्चोऽयं श्यते। जगत्प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणो ववर्तः। अज्ञानस्य परिणामः तु प्रपञ्चः।

---

[7] सद्धान्तलेशसंग्रहः,१२

[8] सद्धान्तलेशसंग्रहः,१२

शंकराचार्यस्य शष्यः सुरेश्वरश्वराचार्यः आभासवादस्य पृष्ठपोषकः आसीत्। तस्य मते ब्रह्मणो जीवभावः आभासो मथ्या वा। जीवस्य वषयदर्शनम प मथ्या। आभासवादिनो मतानुसारं ब्रह्मैव सत् वस्तु। परन्तु आभासवादिदार्शनिकस्य सुरेश्वराचार्यस्य मतानुसारं सत्ता तु द्वि वधा, यथा – पारमा र्थकसत्ता प्रातिभा सकसत्ता चेति। अस्य मतस्य समानम् अप्प्ययदी क्षतेन द्वितीयलक्षणं प्रद र्शतम्–

"कारणलक्षणोऽन्यथाभावः परिणामः तद्विलक्षणो ववर्त इतिवा"[9]

यदा उपादानकारणे सजातीयकार्यस्य अन्यथाभावः स्वी क्रयते तदा परिणामः। यदा उपादानकारणे वजातीयकार्यस्य अन्यथाभावो भवति तदा ववर्तः। अतो दुग्धं द ध उभयमेव अचेतनम्। अचेतनदुग्धात् तत्सजातीयपदार्थः द धः उत्पन्नो भवति स परिणामः। ब्रह्मणः चेतनस्य तद् वजातीयजगत् उत्पन्नं जातम् स ववर्तः। रज्जौ सर्पभ्रमः भवति। रज्जुः अचतेनपदार्थः, सर्पः चेतनपदार्थः। रज्जौ सर्पभ्रमः इति ष्टान्ते रज्जुः अचेतनपदार्थः सर्पः तु चेतनपदार्थः। रज्ज्व वच्छिन्नचैतन्यं सर्पस्य उपादानकारणम्। आरो पतः सर्पः रज्जोः भन्नात् अर्थात् रज्जुः सर्पः च वषमजातीयः। अत्र ववर्तनामकः अन्यथाभावः भवति। अद्वैतवेदान्ते रज्जौ सर्पस्य अध्यासो भवति, तदा रज्ज्व वच्छिन्नचैतन्यं यदि सर्पस्य अध्यासो भवति तर्हि अ धष्ठानचैतन्यं भवति, सर्पः अ प चैतन्यं श्यते। अर्थात् समजातीय कार्यस्योत्प त्तः भवति। रज्जौ सर्पभ्रमः इति ष्टान्ते ववर्त नास्ति परिणामवादः भवति।

अस्य प्रश्नस्य उत्तरे अद्वैतवेदान्ते दार्शनिकैः उक्तम् अ धष्ठानम् अवश्यं चैतन्यं परन्तु भ्रान्तस्य सर्पस्य चैतन्यं नास्ति। अज्ञानेन सर्पो श्यते। अज्ञानं तु जड, अज्ञानस्य कारणे ष्टसर्पः अ प जड भवति। अत्र कारण वक्षणे अन्यथाभावो श्यते। अत्र ववर्तः इति प्रतिपाद्यते। मायावच्छिन्नब्रह्म ण आकाशादिप्रपञ्चः प्रतीयमानो भवति। ब्रह्मणः ववर्त आकाशादिप्रपञ्चः। अत्र प्रपञ्चः ब्रह्मणो वलक्षणम्। अप्प्ययदी क्षतेनोक्तं तृतीयलक्षणे –

---

[9] सद्धान्तलेशसंग्रहः,१२

“कारणा भन्नं कार्यं परिणामः तदभेदं वनैव तद्व्यतिरेकेण दुर्वचं कार्यं ववर्त इति”[10]

अत्र कारणा भन्नं कार्यं परिणामः अर्थात् कारणस्य अ भन्नं कार्यं तु परिणामः। यथा – दुग्धात् अ भन्नद धरूपकार्यम् उत्पन्नं भवति। तत् कार्यं दुग्धस्य परिणामः। आकाशादिप्रपञ्चो ब्रह्मणः कार्यम्, परन्तु न तु ब्रह्मणः परिणामः। तस्मात् कारणात् आकाशादिप्रपञ्चस्य मध्ये ब्रह्मण अ भन्नः सम्बन्धो न श्यते। प्रश्न अस्ति ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ अस्मिन् महावाक्ये कथ्यते ब्रह्म जगत् च अ भन्नम्। अतः प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणः परिणामः। अस्य प्रश्नस्य उत्तरे अद्वैतवादिनः कथ्यते जीवब्रह्मणोः अभेदः सम्बन्धः प्रतिपाद्यते। तथा प तत्त्वगतः अभेदो नास्ति, आरो पतः अभेदसम्बन्धः अस्ति। अद्वैतवेदान्ते दार्शनिकानाम् उक्तं जगत् ब्रह्मणो ववर्तो न तु परिणामः। तृतीयलक्षणे ग्रन्थकारेणोक्तम् –

“तदभेदं वनैव तद्व्यतिरेकेण दुर्वचं कार्यं ववर्त इति”[11]

कारणेन सह अभेदसम्बन्धो नास्ति, कारणं भन्नरूपेण निर्वचनस्य अयोग्यं यत् कार्यं स ववर्तः। ब्रह्मणो जगतः च मध्ये परस्परं भन्नः सम्बन्धो न श्यते। अद्वैतवेदान्ते दार्शनिकैः उक्तम् उत्पत्तेः पूर्वं जगतोऽस्य अस्तित्वं अस्ति न वा । कार्यं कारणस्य मध्ये भेदः अभेदः वा न निरूप्यते। अत्र ब्रह्मणो ववर्तः तु जगत्।

प्रश्न अस्ति जीवब्रह्मणोः अभेदसम्बन्धेन मोक्षप्राप्तिः भवति। उपक्रमसंहारादि षड् वधैः लङ्गैः मायायाः निवृ त्तः ब्रह्मप्राप्तिः वा उपनिषदः तात्पर्यम् इति प्रद र्शतम्। मोक्षे यदि उपनिषद्वाक्यस्य तात्पर्यमस्ति, तर्हि ब्रह्म जगति परिणतम् इति वाक्यम् अर्थहीनं प्रतिफ लतम्। प्रश्नस्य उत्तरे शंकराचार्येणोक्तम् –

---

10 सद्धान्तलेशसंग्रहः,१२

11 सद्धान्तलेशसंग्रहः,१२

“ब्रह्म प्रकरणे सर्व धर्म्म वशेषरहितब्रह्मदर्शनात् एव फल सद्धौ सत्यां यत् तत्र अफलं श्रूयते ब्रह्मणः जगदाकार परिणाम मत्वादि, तत् ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव वनियुज्यते, फलवत्सन्निधौ अफलं तदङ्गम् इति वत्।”[12]

अर्थात् ब्रह्म प्रकरणे सर्व धर्मो ववर्जितं नि र्वशेषं च ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षलाभस्योपायः। अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मणो जगत्स्वरूपे परिवर्तनं निष्फलम्। ब्रह्म प्रकरणे ब्रह्मणो जगद्रूपे परिवर्तनस्य स्वतन्त्रं फलं नास्ति। परिणामज्ञानं तु ब्रह्म दर्शनस्य उपायमात्रम्। शंकराचार्यः तस्य ब्रह्मसूत्रभाष्ये उक्तम् – ब्रह्मणो ववर्तो जगदिदम्।

पुनः प्रश्न अस्ति परिणामो ववर्तश्चेति उभयौ एव श्रुतिप्र सद्धौ तथा प अद्वैतवेदान्ते कथं ववर्तवादो निरूप्यते। संक्षेपशारीरककारेण सर्वज्ञमुनिना उक्तम् –

“अहं प्रजायेय बहु स्वयं स्या मत्यादिनाऽदौ परिणाममुक्त्वा।
वकारम् इन्यत् त्वम् अथ व्रुवाना ववर्तवादं श्रुतिरानिनाय॥”[13]

‘बहु स्याम् प्रजायेय’[14] इति श्रुतिवाक्ये सद्वस्तु व शष्टश क्तरूपे व र्णतं एवञ्च जगत्प्रपञ्चरूपेण परिणतं भवति। श्रुतौ व र्णतो ‘यदग्ने रोहितं रूपम्’[15] इति उपक्रमेण तथा च ‘त्री ण रूपाणीत्येव सत्यम्’[16] इति श्रुतिवाक्येन अग्नेः मथ्यात्वं एवञ्च मायामयत्वं प्रतिपादितम्। अतः सद्वस्तु जगत्यस्मिन् ववर्तितं भवति। शंकराचार्यस्य मते ववर्तवादः एव निरूप्यते अद्वैतवेदान्ते।

वेदान्तदर्शने परिणामवाद वषये दार्शनिकैः कथ्यते ब्रह्मलाभस्योपायस्वरूपः तु परिणामः। ब्रह्म सत्यम्। श्यमानं जगत् मथ्या मायाशक्त्येः प्रतिभा सतरूपम्, ब्रह्मणो ववर्तस्वरूपम्। ग्रन्थकारेणोक्तम्–

---

12 ब्रह्मसूत्रम्. शा.भा.२.१.१४
13 संक्षेपशारीरकम् १.४८
14 छान्दोग्योपनिषद्.६.२.३
15 छान्दोग्योपनिषद्.६.४.१
16 छान्दोग्योपनिषद्.६.४.१

“ ववर्तवादस्य हि पूर्वभू म वेदान्तवादे परिणामवादः।

व्यवस्थितेऽस्मिन् परिणामवादे स्वयं समायाति ववर्तवादः॥”[17]

अर्थात् अद्वैतवेदान्ते उक्तं परिणामवादो ववर्तवादस्य पूर्वभू मः। जगतोऽस्य कारणरूपे कार्यकारणे निरूप्यते अद्वैतवेदान्ते। कार्यकारणवादस्य परिणामवादे स्थितिः भवति। जगदिदं ब्रह्मणो ववर्तवाद इति निरूप्यते।

अज्ञानवशतो यदि रज्जौ मथ्या सर्पस्य सृ ष्टः भवति। अ प च शुक्तौ मथ्या रजतस्य प्रतीतिः भवति। तर्हि अ वद्यावशतः परब्रह्मणा अ प मथ्याजगतः प्रतीतिः भवति। इत्थं रज्जौ आरो पतं मथ्या सर्पस्य अ धष्ठानम प उपादानकारणम्। अतः तद्रूपं परब्रह्मणा जगतप्रपञ्चस्य आधाररूपेण उपादानकारणम्। अत्र सर्पस्य अ धष्ठानं रज्जुः अ वकृतरूपेण तिष्ठति। ततो ब्रह्म तद्रूपं सच्चिदानन्दरूपेण अ वकृतं भूत्वा जगदिदं रचयति। अतो निर्गुणपरब्रह्म जगतोऽस्य कारणं नास्ति। ववर्तवादेन जगतप्रपञ्च मथ्या भवति। मायायाः अ धष्ठानं ब्रह्मैव सत्यं वस्तु । मायावादः अ प च अनिर्वाच्यवादो ववर्तवादस्य वा नामान्तरम्। ब्रह्मसूत्रे सूत्रकारेण उक्तम् – ‘जन्माद्यस्य यतः’[18] अ प च तै त्तरीयोपनिषदि व र्णतम् –

“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्य भसं वशन्ति तद् वजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मेति”[19] अस्मात् परब्रह्मणो वश्वप्रपञ्चो जायते।

उपसंहारः

अतः अद्वैतवेदान्ते दार्शनिकानां मतानुसारं ववर्तवादः जगत्सृष्टेः मूलम्। अयं सद्धान्तो ब्रह्मणः नित्यत्वम्, अ वकारत्वम्, निरवयवत्वम्, एकत्वं च प्रतिपादयति। जगत् ब्रह्मणः न वास्त वकपरिणामः, अ प तु अ वद्याकल्पितः आभासः इति अद्वैतवेदान्तस्य मूलतत्त्व मति।

---

[17] ब्रह्मसूत्रम् २.१.१४ (रत्नप्रभाटीका)

[18] ब्रह्मसूत्रम्.१.१.२

[19] तै त्तरीयोपनिषद्.३.१.१

अस्मिन् मूलतत्त्वे अद्वैतवेदान्तिनः परिणामवादं निराकृत्य ववर्तवादमेव स्वीकुर्वन्ति। ववर्तवादो न केवलं एको दार्शनिक सद्धान्तः, अ प तु सम्पूर्णवेदान्त ष्टेः मेरुदण्डः इति निःसन्देहेन वक्तुं शक्यते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१.सरस्वती, स्वामी निश्चलानन्दः (व्याख्याकारः), ब्रह्मज्ञानावलीमालाः, पुरी, स्वस्तिप्रकाशनसंस्थानम्, २००९

२.108 उपनिषद् संग्रह, दिल्ली, डी.पी.बी. पब्लिकेशन्स, २०२२

३.ब्रह्मचारी मेधाचैतन्यः (सम्पादकः), वेदान्तसारः, कलकाता , आद्यापीठम्, २०१०(पुनर्मुद्रणम्)

४.सरस्वती, स्वामी सत्यानन्दः(सम्पादकः), ब्रह्मसूत्रशङ्करभाष्यम्, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, २०२४(पुनर्मुद्रणम्)

५. वद्यासागरः, जीवानन्दः(सम्पादकः), सद्धान्तलेशसंग्रहः, वाराणसी, चौखाम्वा वद्याभवनम्, १९९२

६. मश्रः, जगदीशचन्द्रः, भारतीयदर्शनम्, दिल्ली, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, २०१६

७.दासः, स्वामी त्रिभुवनः, छान्दोग्योपनिषद्, दिल्ली, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, २०१९

८.शास्त्री, केशवलाल व (व्याख्याकारः), वेदान्तपरिभाषा, दिल्ली, चौखाम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, २०२३ (पुनर्मुद्रणम्)

९. मश्रः, देवस्वरूपः, पञ्चदशी, वाराणसी, चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयः, २०११